

LES MARQUES D'IMPRESSOR EN LA BIBLIOGRAFIA MÈDICA EDITADA ALS PAÏSOS CATALANS ALS SEGLES XV, XVI I XVII

Joan PUJOL i ROS

Introducció

Aquesta comunicació que s'inscriu més en aspectes iconogràfics que no mèdics, pretén donar a conèixer unes breus notes biogràfiques i professionals dels primers impressors instal·lats als Països Catalans als segles XV, XVI i XVII. Avui podem gaudir de vertaderes joies impreses, que no haurien estat possible sense la implicació tant econòmica com personal de molts dels editors i impressors de l'època. No cal oblidar que molts d'ells van patir penúries a l'hora d'afrontar edicions amb molt poca viabilitat des del punt de vista econòmic, i, fins i tot, més d'un artesà va haver de fer front als deutes amb material del seu taller per poder evitar la presó. N'és un exemple Nicolau Spindeler, que va imprimir la primera edició de la novel·la heroica *Tirant lo Blanc*, de Joanot Martorell.¹ Segons Martí de Riquer, en el món només hi ha tres exemplars documentats d'aquesta primera edició. Doncs bé, aquest impressor va morir en la més absoluta pobresa, només quinze anys després d'estampar-la, mentre que avui, un exemplar d'aquesta joia està per damunt de la butxaca de qualsevol persona.

Dels copistes a la professionalització del llibre

Fins a finals del segle XII, l'escriptura estava monopolitzada pels monjos copistes. Ara bé, amb l'augment de centres universitaris a Europa, va ser necessari un nou sistema de producció de llibres, sobre tot, amb criteris més eficients, tant des del punt de vista productiu com de l'especialització de les diferents tasques editorials. En definitiva es van crear oficis dins del món de l'edició. Els artesans laics, i sobretot, remunerats, no van tardar massa temps a incorporar-se a la cadena productiva del món del llibre; a més a més, això va portar al naixement de la figura del llibreter, personatge clau al voltant del qual gravitaven copistes, miniaturistes i enquadernadors.

La creixent demanda de còdexs, va presentar un problema real. El fet que només uns pocs monjos estiguessin capacitats per aquesta tasca, limitava extraordinàriament la producció. Així doncs, els laics, van començar a aprendre l'ofici i van transmetre de generació en generació la pacient laboriositat monacal dels manuscrits. A més a més es començaren a organitzar gremialment. Això va crear (sobre tot al nord d'Itàlia) una vertadera indústria de la copisteria.

Val la pena ressaltar la bellesa iconogràfica de les obres d'aquesta època. Només dos exemples: una edició de l'any 1306 dels textos d'Hipòcrates o bé un tractat de medicina d'Aldebrando de Florència, publicat l'any 1356.

A Europa, majoritàriament, el llibre es cal·ligrafiava a Florència i es venia en la llibreria reial de Nàpols, que disposava d'un important port per exportar-los. Ara bé, malgrat que molts dels oficis artesanals relacionats amb l'edició estaven predestinats a subsistir amb el pas dels anys, el de copista tenia els dies comptats.

El traspàs del còdex a l'incunable

A l'Alemanya de 1457, un investigador anomenat Gutemberg, construïa una màquina que era capaç d'imprimir cent fulls exactament iguals, i que requeria en aquest procés, el mateix temps que haurien utilitzat cinquanta artesans per aconseguir un resultat molt menys perfecte. Eren els inicis del que s'ha anomenat la *galàxia Gutemberg*; es a dir, de la impremta.

A partir d'aquest moment, els impressors alemanys, que viatjaven i popularitzaven la nova tecnologia de la impremta arreu d'Europa a una velocitat encomiable, contribueixen, entre altres coses, a una generalitzada i àmplia difusió de la cultura, la lectura i el coneixement.² Acabava de néixer el període dels incunables.

La presència d'aquests impressors als Països Catalans és documentada vers l'any 1474; només havien transcorregut dos decennis des de que Gutemberg va descobrir la impremta. Això ens dona una visió de la velocitat en que s'estengué aquest nou ofici arreu d'Europa. És a partir d'aquest moment, que podem documentar les primeres edicions a casa nostra.

Impressors destacats als segles XV i XVI

Nicolau Spindeler.- El trobem documentat a la ciutat de Barcelona l'any 1479. L'any 1480, estampa la traducció del *Regiment de prínceps*, d'Egidio Colonna,

el primer llibre imprès en un taller de Catalunya i en català. Entre 1485 i 1489 hi ha un buit en la seva vida, fins que reapareix a València l'any 1490. Va morir a Barcelona l'any 1507.

De la seva producció mèdica destaquem l'obra *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència*, que podem considerar com el primer llibre de medicina editat en català, obra del metge Lluís Alcanyíç. Spindeler el va estampar cap a l'any 1490, a València.³

Pere Miquel.- Es tracta bàsicament d'un editor i llibreter, que de forma complementària acaba fent estampació. Això implicarà que no es mogui mai de Barcelona. El trobem emplaçat a carrer del Call des de 1484. L'any 1489 consta com associat amb l'impressor Gherlinc. Durant aquest mateix any, es presenta a la plaça de llibreter de la ciutat, fet que li permet convertir-se en proveïdor exclusiu del consell municipal.

L'any 1492, estampa *l'Inventari o Col·lectori de Cirurgia*, de Guiu de Chauliac, obra corregida i traduïda al català per Bernat de Casaldóvol,⁴ en la qual actua com editor el jurista barceloní, Francesc Franch.

Joan Rosenbach.- Rosembach, fou sens dubte, l'impressor que va mantenir una activitat més sostinguda a Catalunya, i a la vegada qui va tenir una producció més dilatada (es coneixen prop de 90 títols impressos per ell). De ben segur que ens trobem davant de l'impressor més important del seu temps.

Natural de Heidelberg (Alemanya), i després de treballar dos anys a València, l'any 1492 s'instal·la a Barcelona, al carrer de Sant Just, i, el desembre de 1495 es trasllada al carrer de Ripoll. Casat en primeres núpcies amb Isabel Reixac i en segones, amb Úrsula Carreras.

S'especialitza en el llibre litúrgic i treballa per a l'Abadia de Montserrat, on hi estampa obres importants. El primer llibre barceloní de Joan Rosenbach que es conserva es una Bíblia *parva* d'un anònim bisbe de Jaén, acabada d'estampar l'any 1492. L'any 1493 imprimeix *Lo carcer d'amor*, una novel·la de Diego de San Pedro, que es converteix en el primer llibre il·lustrat de la impremta catalana.

Entre 1500 i 1503, alterna residència entre Barcelona i Perpinyà, on hi estampa el famós *Vocabulari molt profitós per aprendre lo Catalan-Alemanys i lo Alemany-Catalan* (Perpinyà, 1502), que es convertirà en el primer diccionari català-alemany editat en la història.⁵ L'any 1503 imprimeix una traducció del

Tractat de Cirurgia deguda al mestre barceloní Narcís Solà, del “*meritissim doctor en arts e medicina lo reverend mestre Pere de Argelata*”.⁶

L'any 1507 estampa el *Compendi utilisim contra pestilència, tret de la font de la medicina*, tractat llatí de Valascus de Taranta, traduït per Joan Vilar.

L'any 1508 imprimeix la *Practica o repertori utilisim de cirurgia* de Guiu de Chauliac, en una traducció també de Narcís Solà, editada en col·laboració amb l'impressor Carles Amorós, i, l'any 1521, a Barcelona, estampa l'obra *Liber in examen apothecariorum* de Pere Benet Matheu, una de les farmacopees més antigues d'Europa.

Entre 1523 i 1524 s'instal·la en un taller del monestir de Montserrat que fa funcionar juntament amb el de Barcelona. Per aquest motiu, el Monestir li cedeix una casa a Olesa de Montserrat, molt propera al Castell.

Joan Rosenmbach va morir al mes de novembre de 1530.

Carles Amorós.- Originari de Tarascó (comtat de Provença), fill de Joan Amorós i de Caterina. A partir de 1498 consta com a *estamper* a Barcelona.

Carles Amorós es va casar tres vegades. Del primer matrimoni devien néixer els dos fills coneguts: Francesc Carles i Joan Carles. Sabem que imprimeixen durant un temps junts. L'estiu de 1549, viatja a la seva terra natal, d'on ja no torna.

De la seva producció destaquem:

- *Concordie apothecariorum Barchinone in medicis compositis liber*, editada l'any 1511. La més antiga, el *Recettario Fiorentino*, es publicà a Florència-Itàlia l'any 1498.¹⁰

- *Llibre de doctrina per a ben servir, del tallar i de l'art del coc, ço és de qualsevol manera de potatges i salses*, obra del cuiner Rupert de Nola, editat l'any 1520, i que es pot considerar un dels primers llibres de dietètica.⁷

Pere Montpezat.- La primera notícia que tenim, data de l'any 1528, treballant al taller de Joan Rosenbach. Originari de França, de l'arquebisbat de Tolosa, concretament d'Espalon (Espalion), molt a prop de la població de Montpezat. Devia morir cap a l'any 1570.

De la seva producció mèdica destaquem:

- *Concordia pharmacopolorum barchinonensium*, editada l'any 1535, i que fou encarregada pel Col·legi d'Apotecaris de Barcelona, de la qual se'n fa una edició de 220 exemplars.

- *Exposición parafrástica sobre los cuatro cánones universales de Mesne*, de Yahia B. Masawaich, obra bilingüe llatí-català, editada a Barcelona l'any 1541.⁸

Pere Malo.- Després d'haver treballat molt de temps en el taller dels impressors Cortey, s'instal·la pel seu compte i convertirà el seu obrador en el més actiu del darrer terç del segle XVI, on estampa prop de 70 obres. Fou un impressor que es va distingir per la correcció dels llibres, amb la majoria de les seves obres lliure d'errates. El seu establiment es trobava situat davant de la Rectoria del Pi i posteriorment a la Baixada de Santa Eulàlia. Durant la seva primera època surten del seu taller, bàsicament, obres literàries i d'ensenyament. Molt probablement, a Pere Malo el substitueix, l'any 1590, el seu fill Pau, establert en aquest moment al carrer de la Boqueria. És en aquesta època que estampa l'obra del metge barceloní Bernat Caixanes, *Adversus valentinos et quosdam alias nostri temporis medicus, de ratione sanguineum in tebridus putridis*, (Barcelona, 1592) destinada a combatre el costum dels metges valencians de practicar sagnies.

Jaume Cendrat.- Originari del bisbat d'Aix, del Regne de França, el trobem documentat a Barcelona entre 1575 i 1589. En els seus orígens com a impressor a Barcelona, el trobem associat amb la vídua de l'impressor Pere Montpezat. Estampa a Barcelona prop de cent quinze obres, majoritàriament de caire religiós. El seu taller el tenia instal·lat al carrer Petrixol. Casat amb Vicenta. Probablement va morir a l'any 1589.

De la seva producció destaquem les obres mèdiques: *Llibre de la peste dividit en tres tractats*, del metge gironí Rafael Moix,⁹ imprès a Barcelona l'any 1587 i *Libro muy útil y provechoso de medicina y cirugia*, de Juan Calvo, imprès l'any 1591, també a Barcelona.

Humbert Gotard.- Actiu a Barcelona entre 1580 i 1590, nascut a Rumilly (a la Savoia), residia a la capital catalana, com a mínim desde l'any 1577. Sabem que a més a més d'impressor era fonedor de tipus (*funditor literarum de empremta*) i que el seu pare era *librorum impressori habitant a Lió*. Sobre la seva producció mèdica destaquem un tractat farmacèutic, editat l'any 1587: *Concordia pharmacopolarum barcinonensium*, obra de B. Domènech i de J. B. Pau.

3.- Impressors destacats al segle XVII

Joan Nogués.- Impressor documentat a Lleida entre els anys 1666 i 1671, on hi arriba per iniciativa de l'Estudi General i estampa dues obres, una de les quals: *Tesoro de las excelencias y utilidades de la Medicina*, de Diego de Aroza, apareguda l'any 1668.

Esteve Lliberós.- Establert al carrer de Sant Domènech de Call, com a mínim entre 1613 i 1633. Sembla que va estampar una vintena d'obres.

L'any 1617 imprimeix el llibre *Secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril*, de fra Miquel Agustí, que pot considerar-se un manual de medicina casolana.¹⁰

Uns anys més tard, concretament l'any 1625, del seu obrador en surt l'obra *Ordre breu i regiment molt útil i profitós per a preservar i curar de la pesta*.

Jacint Andreu.- En els inicis d'aquest impressor, entre 1668 i 1670, el trobem com a administrador de la impremta dels Cormelles i el 1671 ja treballa pel seu compte al carrer de Sant Domènec del Call. La seva activitat és documentada fins al 1674. Destaquem de la seva producció l'obra *Particulares medicamentorum descriptiones*, editada l'any 1677.¹¹

Antoni i Baltasar Ferrer.- Aquests impressors es dediquen a estampar entre 1677 i 1695. La seva producció, bàsicament, la formen obres religioses. Malgrat tot, l'any 1686 editen l'obra *Pharmacopea cathalana, sive antidotarium barcinonensi* i l'any 1694, *De corde hominis disquisitio physiologico-anatomica*, ambdues del metge moianès, Joan d'Alós i Serradora.¹²

Joan Jolis.- Joan Jolis i Santjaume, neix a Sant Feliu de Torelló, l'any 1650, en el sí d'una família de pagesos. Es forma com a impressor al taller de Rafael Figueró, cunyat seu i a l'any 1676 sembla que ja s'havia establert pel seu compte, al carrer dels Cantoners de Barcelona. Fonamentalment la seva clientela era de Barcelona, encara que també treballa per Girona, Manresa, Vic, Solsona i Tortosa. És molt probable que Jolis fos més important com a gravador que com a impressor. D'ell i dels seus successors es conserven milers de planxes de fusta. Sobre la seva producció mèdica destaquem l'obra de Jaume Solà, editada l'any 1702, *Medica et legalis contentio inter nobiles corporis partes*.¹³

Rafael Figueró.- Rafael Figueró, pare, procedia de Manlleu (Osona), on feia de paraire, abans de dedicar-se al món del llibre. Allà, degué conèixer a la família Jolís, originària del poble veí, i emparentats.

En aquest taller, com ja hem comentat, es forma Joan Jolís, cunyat seu (Rafael Figueró havia maridat amb Isabel Jolís).

La gran producció coneguda (prop de 250 títols) s'esvaeix a partir de 1714 (entre els anys 1714 i 1724, només consten 4 títols), fet que fa pensar en el perfil ideològic i institucional de l'impressor; és a dir, que molt probablement treballaven per institucions aleshores abolides pel Decret de Nova Planta. De fet, tant l'any 1686 com el 1687, alguns albarans donen fe dels pagaments fets als Figueró per part de la Generalitat.

Pel que fa a les obres de temes mèdics, cal destacar l'obra editada l'any 1676, *...De i contra l'errada idea de mestre Pirrander, a favor de l'ús salubre de la purga lenitiva en lo principi de febres dels vasos...*, del metge d'Arbúcies Joan Fogarolas.¹⁴

NOTES.

1. Nicolau Spindeler va estampar la primera edició del *Tirant lo Blanch*, de Joanot Martorell, per encàrrec de l'editor Hans Rix de Chur. Desconeixem el tiratge original. Els tres únics exemplars que hi ha al món es troben a la Biblioteca de la Universitat de València, al British Museum de Londres i a la Hispanic Society de Nova York.
2. VINYET PANYELLA. El vocabulari català-alemany de Joan Rosembach a *Vocabulari Català-Alemanys imprès a Perpinyà per Joan Rosembach el 1502. Edició facsimil*. Barcelona. Ed. Institut Ramon Llull i Biblioteca de Catalunya, 2002. Pàg. 14.
3. Lluís Alcanyis fou metge i poeta, resident a València. Examinador d'*arts i medicina* i l'any 1498 arribà a ser catedràtic de la universitat. Morí l'any 1505. Es pot consultar un exemplar de l'edició de l'any 1490 del *Regiment*, a la Biblioteca de Catalunya. També una edició facsimil de l'obra es pot consultar a la mateixa biblioteca (Signatura: 1999-8-19892-M).
4. *L'Inventari o col·lectori de cirurgia* de Guiu de Chauliac, per la seva importància històrica ha estat una obra molt estudiada. Vegeu: GARCIA GOYANES, Juan J. ¿En que lengua fue escrita la 'Chirurgia Magna'? a *Medicina Española*. 1982; 81: 1-11; MARTÍNEZ VIDAL, Àlvar. Guy de Chauliac. La terminologia anatòmica en l'edició catalana de 1492 i en l'edició castellana de 1493 del Tractat Primer de la Cirurgia Magna a *Gimbernat. Revista Catalana d'Història de la Medicina i la Ciència*. 1985; 3: 279-291; RIERA, Joan. Els incunables científics en llengua catalana a *Gimbernat. Revista Catalana d'Història de la Medicina i la Ciència*. 1985; 5: 313-320; VALLRIBERA I PUIG, Pere. Nous comentaris sobre l'edició catalana de la Cirurgia de Guy de Chauliac a *Gimbernat. Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència*. 1990; 14: 303-307; VALLRIBERA I PUIG, Pere. Notes per una història de la cirurgia catalana a través dels seus textos a *Gimbernat. Revista Catalana d'Història de la Medicina i la Ciència*. 1995; 23: 9-37.

Pel que fa al seu traductor, Bernat Casaldòvol, fou metge de Joan II. El 23 de maig de 1491 era nomenat per Ferran el Catòlic, protometge de Catalunya, per a ésser substituït, dos anys més tard, per Joan Rodríguez de Toledo, catedràtic de Medicina a Valladolid i Joan de Guadalupe, Cancellier de l'Estudi de Medicina de Barcelona, on explicava Cirurgia. Cap al 1490, tingué dificultats amb Antoni Amiguet, que donava un altre curs. Fou lloctinent del Protomedicat del Principat de Catalunya, càrrec en el qual fou substituït per Amiguet l'any 1491. Es pot consultar un exemplar de l'*Inventari o Col·lector de Cirurgia* a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (Signatura: 07 Inc. 490) i també un altre exemplar a la Biblioteca de Catalunya (Signatura: Inc. 239)

5. Aquesta obra fou editada, sobretot, per a facilitar l'aprenentatge del català a la gran majoria d'impressors alemanys que treballaven als Països Catalans, i també per a ser utilitzada en la correcció dels textos editats en català. Recentment, amb motiu del cinc-cents aniversari de l'impressió de l'obra, l'Institut Ramon Llull i la Biblioteca de Catalunya l'han reeditada en edició facsimil.

6. Narcís Solà el trobem documentat a les darreries del segle XV i principis del XVI. Ciutadà de Barcelona, era batxiller en Arts i Medicina i Cirurgia. De la *Chirurgia*, n'hi ha un exemplar a la Biblioteca de la Fundació Uriach i un altre a la Biblioteca de Catalunya.

7. Es pot consultar un exemplar d'aquesta obra a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona. (Signatura: 07 CM-363)

8. Un exemplar de l'edició de l'any 1617 es pot consultar a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona. (Signatura: 07 B-58/7/14-2)

9. Rafael Moix, era natural de Girona. Doctor en Medicina i Catedràtic de Medicina de Barcelona. És autor també de: *Methodi medendi pervenae sectionem morbos muliebres acutos* (Colònia, 1612) i *Espicilegii eorum, quae à variis sunt scripta de curandi ratione per venae sectionem febres, quae putrescens accendit humor*, també editat a Colònia. CALBET I CAMARASA, Josep M.; CORBELLA I CORBELLA, Jacint. *Diccionari Biogràfic de Metges Catalans... op. cit.*, volum 2, pàg. 145.

10. Fra. Miquel Agustí, havia nascut a Banyoles (Pla de l'Estany). Era prior del temple de la vila de Perpinyà, de l'ordre de Sant Joan de Jerusalem. D'aquesta edició, n'hi ha un exemplar a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (Signatura: 07 C-222/4/10). Vegeu també un estudi sobre aquesta obra a: SABATÉ I BOSCH, Josep M.; SABATÉ I FORT, Jesús. *Un manual casolà de Medicina. 'El llibre del Prior'*. Manresa. Ed. Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, 3-Col·legi Oficial de Metges de Barcelona, 2002.

11. Amb motiu del sis-cents aniversari de la fundació de l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona, s'en va estampar una edició facsimil. Es pot consultar un exemplar a la Biblioteca de Catalunya. (Top: 2002-8-21009)

12. Joan d'Alòs i Serradora va néixer a Moià (Bages) el 16 d'abril de 1617. Carles II el nomenà protomèdic de Catalunya el 19 de desembre de 1674. Diputat i conseller tercer de la Generalitat el 1666. Capità de la Coronel·la el 1684. Diputat del Braç militar el 1690. Lluità contra els francesos. Catedràtic d'Anatomia a l'Estudi General de Barcelona i més tard d'Aforismes i Matèria Mèdica i finalment de Prima el 1664. A més a més de les dues obres citades, es autor de *Pharmaco-medica dissertatio de vipereis trochiscis a magnam senioris Andromachi theriacamm.* (1664) i *Criticum apologema in quo ulterius demonstratur pondera panis ad formandos*

theriacales pastillos exclusive et proportione ad pondus viperinarum carniū accipiēda esse ex Galeni mente liber contra Statera Yatricam doctoris Michaelis Vilar, medici valentini (1665). CALBET I CAMARASA, Josep M.; CORBELLA I CORBELLA, Jacint. *Diccionari Biogràfic de Metges Catalans... op. cit.*, volum 1, pàg. 41; BIBLIOGRAFIA MEDICAL DE CATALUNYA... *op. cit.*, pàg. 19; PETIT i GUINOVART, Màrius. Referències bibliogràfiques en l'obra *De Corde Hominis Disquisitio Physiologico-Anatomica* de Joan d'Alòs. *Modilianum. Revista d'Estudis del Moianès*. 1995; 12: 33-34.

13. N'hi ha una reedició dirigida i presentada pel Dr. Màrius Petit i Guinovart, traduïda del llatí pel professor Ramon Ferran i Sans i publicada per la Fundació Uriach, l'any 1998. Es pot consultar a la Biblioteca de la Fundació Uriach i a la Biblioteca de Catalunya (Top.: 1999-8-100). Jaume Solà va néixer a la Roca del Vallés l'any 1634. Va estudiar a Barcelona i exercí a Caldes de Montbui (Vallés Occidental). Durant un temps treballà a l'Hospital de la Santa Creu i sembla que ensenyà medicina. Va morir de forma violenta a Caldes de Montbui, l'any 1714. A més a més de l'obra citada, es autor també de *Disputationes de urinis* (1701); *Disputationes in 3 Galeni libros de Facultatibus Naturalibus* i amb la col·laboració d'Onofre Claret, *Omne recopilatum*. CALBET I CAMARASA, Josep M.; CORBELLA I CORBELLA, Jacint. *Diccionari Biogràfic de Metges Catalans... op. cit.*, volum 3, pàg. 106; BIBLIOGRAFIA MEDICAL DE CATALUNYA... *op. cit.*, pàg. 408-409.

14. Joan Fogarolas va néixer a Arbúcies (la Selva), al segle xvii. A més a més d'aquesta obra és autor d'*Examen judiciari y declaració dimanada del Supremo Tribunal de Apollo, a instancias de Hippocrates, Galeno y Avicenna*. CALBET I CAMARASA, Josep M.; CORBELLA I CORBELLA, Jacint. *Diccionari Biogràfic de Metges Catalans... op. cit.*, volum 2, pàg. 25; BIBLIOGRAFIA MEDICAL DE CATALUNYA... *op. cit.*, pàg. 177.

BIBLIOGRAFIA COMPLEMENTÀRIA

BIBLIOGRAFIA MEDICAL DE CATALUNYA. INVENTARI PRIMER. Barcelona. Ed. Associació General de Metges de Llengua Catalana, 1918.

CALBET I CAMARASA, Josep M.; CORBELLA I CORBELLA, Jacint. *Diccionari Biogràfic de Metges Catalans. 3 volums*. Barcelona. Edita Fundació Salvador Vives Casajuana i Seminari Pere Mata de la Universitat de Barcelona, 1981-1983.

CAPMANY, Maria Aurèlia. La Galàxia Gutemberg a *Catàleg de la XXVII Fira del llibre vell*. Barcelona. Ed. Confraria dels llibreters, 1979.

CHINCHILLA, Anastasio. *Anales históricos de la medicina en general y bibliográficos de la española en particular*. 8 volums. València. Imp. López y Cia. y Matheu y Cervera. 1841-1846.

DANON, Josep. *El llibre de Medicina en català. De Lluís Alcanyis (1490) a Manuel Corachan (1936)*. Barcelona. Ed. Col·legi Oficial de Metges de Barcelona, 2001.

LLANAS, Manuel. *L'edició a Catalunya: segles XV a XVII*. Barcelona. Ed. Gremi d'Editors de Catalunya, 2002.

PETIT I GUINOVART, Màrius. Referències bibliogràfiques en l'obra de *Corde Hominis Disquisitio Physiologico-Anatomica* de Joan d'Alòs. *Revista d'Estudis del Moianès*. 1995; 12:33-44.

SALVÀ Y MALLEN, Pedro. *Colección de libros de Historia Natural, Medicina, Cirugia y Farmacia. Biblioteca de Salvá*. Edició facsímil. València. Ed. Servicios de Reproducción de Libros, 1993.

ROMERO DE LECEA, Carlos *et al.* *Historia de la impremta hispana*. Madrid. Editora Nacional-Patronato de V Centenario de la Impremta, 1982.

TORRES AMAT, Fèlix. *Memórias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*. Barcelona-Sueca. Ed. Curial. Documents de cultura-facsímils, 1973.

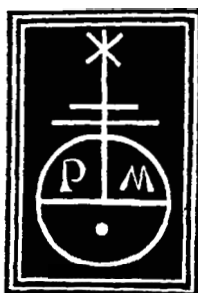
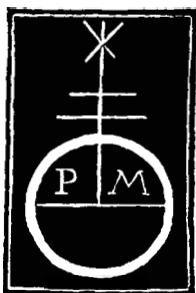
MARQUES D'IMPRESORS ESTABLERTS A CATALUNYA ALS SEGLES XV, XVI I XVII

Marca dels impressors
Carles Amorós, pare i fill.

Marca de l'impressor
Humbert Gotard.

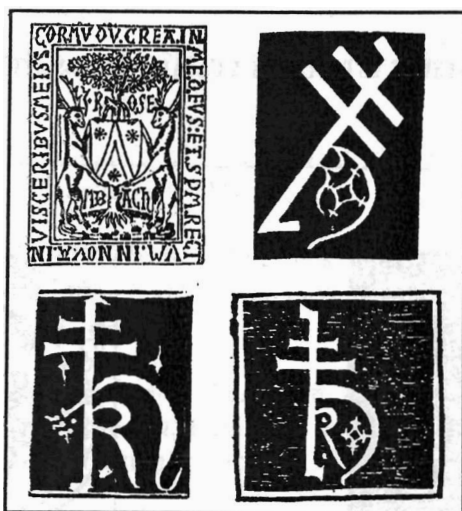

Dues de les marques utilitzades
per l'impressor Pere Miquel.

Dues de les marques utilitzades
per l'impressor Pere Montpezat.

Marques de l'impressor
Joan Rosenbach

Marca de l'impressor
Joan Jolis

Marca dels impressors
Antoni i Baltasar Ferrer

Marca de l'impressor
Rafael Figueró

Marca de l'impressor
Nicolau Spindeler.

Marca de l'impressor
Jaume Cendrat

Marca de l'impressor
Pere Malo.